

FURCSA FORRADALOM – 1918^{*}

H A T O S P Á L

1918. október 31-én a „vértől és boldogságtól sáros” pesti utcát egyszerre vette át a mámor és a felfordulás.¹ Győzött a forradalom, Károlyi Mihályt IV. Károly király kinevezte magyar miniszterelnöknek. Hetek óta húzódo kormányválság után – telefonon. Károlyi Mihály még október végén is úgy gondolta, hogy ő az egyetlen, aki a király trónját megmentheti, az uralkodó meg azt, hogy csak egy „ultranacionalista irányzat” viheti végbe Magyarország kivezetését a háborúból. Egy évszázad múltán, amikor már az események története elfelejtődött, és meggyökeresedett emlékezetmítoszok állítják szembe egymással az „hazaáruló” Károlyit és a „reakciós” Tiszát, nehéz elképzelni, hogy 1918 forró őszen Károlyi számított magyar hazafinak Pesten és veszélyes magyar nacionalistának Bécsben, sőt Londonban és Párizsban is. A pesti utca mindenesetre a magyar függetlenséget ünnepelte, 1848 eszméinek diadalát, a háború befejezését s az Ausztriával kötött, 400 éves boldogtalan házasság felbomlását.

LÁZAS NAPOK

„Az emberek, akárha hirtelen pénzhez jutottak volna, jókedvvel vásároltak, a katonák kiszabadultak a vaskéreg alól, a munkásság kicsit hősnék és kicsit új honfoglalónak érezte magát” – legalábbis Kassák Lajos így látta.² A hideg esőben együtt várakozott a jólöltözött belvárosi kereskedő a lábadozó munkásköltővel, „mert jó volt a tömegben együtt lenni”³ Reggel kilencezer katona kapott meleg ételt, az Astoria szálló díványairól bankok nyitva tartását intézték, szesztilalmat rendeltek el, fellobogóztatták a köztérket nemzeti színekkel, kinyitatták a spanyoljárvány dühöngése miatt hetek óta zárva tartó mozikat és színházakat. Az apokaliptikus lovasaként érkező „spanyol” 1918 második felében hozzávetőleg 120 ezer embert pusztított el Magyarországon, csak 1918 novemberében 51 ezret.⁴ A demokratikus forradalom nem is érkezhett volna demokratikusabb betegséggel, a modern magyar epidemiológia története azóta sem látott hasonlót, a járvány ugyanúgy gyilkolt a harctéren, mint a falvakban vagy a zsúfolt Budapesten, a mezőgazdasági munkások és a felső középosztály sorában. „A harangok mindig szóltak, és a temetési menetek napjában többször végig énekelték a falut a feneketlen sárban” – emlékezett az író Veres Péter.⁵

* A szerző témáról írott könyve 2018 októberében jelent meg, *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története* címmel (Jaffa, Budapest, 2018). A borítószöveg szerint „a modern magyar történelem meghatározó alapeseménye az 1918-as októberi forradalom. Az első világháború négy pusztító éve után a történelmi Magyarország 1918. október 31-én összeomlott. Győzött az »őszirózsás forradalom«. A régi rendszer jelképét, Tisza Istvánt meggyilkolták. Nem sokkal később megszűnt a királyság, kikiáltották a »népköztársaságot«. Ez a modern magyar történelem kezdete.” (A Szerk.)

1 NÁDAS Sándor: *Pesti kövezet*, Pesti Napló 1918. november 3. 8.

2 KASSÁK Lajos: *Egy ember élete*, II. [1939] Digitális Irodalmi Akadémia, Budapest, 2011. 431.

3 Uo. 429.

4 BUDAY László: *Magyarország háborús népvésztesége*, Közgazdasági Szemle 1920. 550.

5 VERES Péter: *Számadás*, Révai, Budapest, 1937. 193.

A forradalom „lázás napjai” a szó szoros értelmében értendők tehát, s bár az újságok hirdetési rovatai tele voltak gyógyulást kínáló csodareceptekkel, semmi sem segített. A spanyolinfluenza betetőzte a háborús gyászt s kiszámíthatatlan haláltánc hangulatot teremtett. *Kellett az ünnep.* Nem botránkozott meg tehát senki, hogy a „diadalmas forradalom” – már másnap szárnyra kapott ez az elnevezés – zajosan ünnepelte a vesztt háború befejezését, a magyar függetlenséget, de elsősorban önmagát. A „Nép győzelmének öröme”, amely „örökre kiirtotta a háborút”, díszelőadással kellett szolgálniuk a színházaknak. A sajtóban is megjelent parancson gróf Károlyi Mihály neve után Pogány József és Magyar Lajos neve szerepelt.⁶ A Nemzeti Színház a *Bánk bán*t tűzte műsorára – mi más? –, előadás előtt az örök díva, Jászai Mari szavalt Petőfit és Adyt; az Opera viszont időt kért.

Október 31-én délelőtt a Kossuth Lajos utcát és a Rákóczi utat közel egykilométernyi hosszúságban hatalmas, örvénylő, éljenző tömeg zárta el. A tömeg a magyar himnuszt és a Kossuth-nótát, illetve ez utóbbinak Károlyira átírt változatát énekelte. A 14 éves Arthur Koestler – illetve ekkor még Köszler Artúr – apja irodája elől figyelte az eseményeket, ujjongva érezte magát magyar hazafinak.⁷ Persze nem mindenkit a forradalmi öntudat vitt ki az utcára. „Szabad a csók!” – hangzott végig az Andrássy úton a csinos nők jelszava a katonatisztek felé, kezükben viszont olló volt, mert kegyeikért cserébe a tiszt csillagok levágását kérték.⁸ A különc író, Füst Milán is a forradalom erotikus oldalára figyelt fel, az „elfojtott, poshadt életerők” fellángolására, ahogy az utcákon mindenki csókolózott, az úrilányok kacéran vették magukat az ismerkedésbe: „Sok egzaltált önfeledkezés lesz itt az éjjel.”⁹ Ahogy a polgári erkölcs tilalmait, úgy a büntető törvénykönyv rendelkezéseit is felfüggesztette a forradalom. A forradalmak évszázados koreográfiájának megfelelően a börtönökből kiszabadították a foglyokat. Politikaiakat, mint a galileistákat – köztük Tisza István október közepi sikertelen merénylőjét, Lékai Jánost –, de köztörvényes bűnözőket is. Budapesten 233 elítéltet engedtek szabadon az első nap tanácstalan zavarában, a köztörvényeseket alig lehetett később összefogdosni.¹⁰

Mindenfelé katonák és matrózok száguldoztak elrekvirált autókon, hiszen ez volt az első magyar forradalom, ahol nem lovak és lovasok játszották a főszerepet. A száguldozó katonák letépték sapkáikról az uralkodó monogramját tartalmazó sapkarózsát, s helyébe őszirózsát tettek, pontosan ugyanúgy, ahogy ez Bécsben, Zágrábban vagy Prágában történt az előző napokban. Október 31-én őszirózsák öntötték el a várost – hirdették az újságok forradalmi lírával. A *Pesti Hírlap* publicistája már a következő nap azt írta, hogy a forradalom a temetői virágban megtalálta a maga szimbólumát: „Azt hisszük, hogy ha valamikor nemzeti ünnep lesz ez a nap, október 31-ike és emlékezni fognak azokra az órákra, amikor Magyarország ledobta a bilincseit, mindig újra és újra meg fog jelenni a magyar forradalom virága, a gyöngéd és finom pasztellszínekben mosolygó őszirózsza.”¹¹

Nem mindenki látta azonban ilyen gyöngédnek a forradalmi ünneplést. Sírvirágos város – írta naplójába Tormay Cécile, s még ez volt a legendyebb kifejezés, amit a *Bujdosó könyv* átkokban tobzódó, sodró erejű expresszionizmus a Károlyi-forradalomra aggatott. „A katonák mindenkit megállítanak az utcán és megkérdezik, hogy békepartí-e és ha nem felel, azonnal agyonlövik” – hangzott a számos rémhír egyike, ami ha nem is volt igaz, mégis hű

zajosan ünnepelte a vesztt háború befejezését, a magyar függetlenséget, de elsősorban önmagát

6 Pesti Napló 1918. november 1. 7. Pogány és Magyar is kommunista lett, s mindkettőjükkel Sztálin kommunizmusa végzett.

7 Arthur KOESTLER: *Nyilvessző a végtelenbe* [1952] ford. BORIS JÁNOS, Budapest, Osiris, 1996. 67.

8 VÁZSONYI Vilmosné: *Az én uram*, Genius, Budapest, [1931] 266.

9 FÜST Milán: *Naplórészlet – Diadalmas forradalom könyve*, szerk. GELLÉRT Oszkár, Légrády, Budapest, 1918. 49–50.

10 SCHÖNWALD Pál: *A magyarországi 1918–1919-es polgári demokratikus forradalom állam és jogtörténeti kérdései*, Akadémiai, Budapest, 1969. 37.

11 *A forradalmi Budapest*, Pesti Hírlap 1918. november 1. 6.

képet ad a katonaság és az utca hangulatáról. A béke fegyverrel és puskaropogással érkezett. Nemcsak a katonák, hanem a munkások és diákok vállán is ott volt a Mannlicher-puska, „öklömnyi kis utcakölykök” futottak versenyt az autókkal, és a földön húzták maguk után a kaszárnyák őrizet nélkül maradt raktáraiból zsákmányolt nehézfegyvereiket.¹² Ha a korabeli napisajtót fellapozzuk, szembeszökik a tény, hogy a forradalmi ujjongásba vegyülően ott feszült a lincshangulat is. Amelyből egy-egy esetben valódi lincselés fejlődött ki. Az egyik bulvárlap naturalisztikus részletekkel örökítette meg azt, ahogy a Nagymező utcában egy katona megszólított egy fiatal huszár főhadnagyot, hogy a sapkarózsáját vegye le. A huszár főhadnagy meglepetve tiltakozott a felszólítás ellen: „Nem veszem le. Én felesküdt katonája vagyok Ófelségének. A katona revolvért rántott elő, s a következő pillanatban a huszár főhadnagy élettelenül roskadt az utca aszfaltjára. A holttest körül izgatott csoport verődött össze: a köztársaságot éltette. A hullát végül a mentők vitték el.”¹³

A rend anarchikus felbomlásának, a fosztogatásnak orgiái következtek: „Este hat óra tájban nagy tömeg támadott meg két helyőrségi kórházat, a tömeg behatolt a kórtermekbe, a lábadózókat kieresztették, akik szétszéledtek a szélrózsa minden irányában. A tömeg behatolt a kórházak elmebeteg osztályaira is és kiszabadította az elmebajosokat s azok boldogan mentek szerteszéjjel. Ezután a raktárakat törik fel és elviszik főként az ágyneműket, fehérneműket és ruhákat.” Fosztogatás különösen a perifériákon történt, a rákosi, kelenföldi és ferencvárosi pályaudvarokon, az elkövetők részeg katonák, akikhez csatlakozott a város éhező vagy sóvárgó csőcseléke. Főként asszonyok. A katonák általában csak romboltak, az elvitelről az asszonyok gondoskodtak. Az, hogy

Budapest minden külső csillogása ellenére a szegények nagyvárosa volt, az most, az összeomlás pillanataiban derült ki. Ahol a lakosság kevesebb mint 1%-a volt lakásának tulajdonosa, ott a magántulajdon tisztelete nem állt erős lábakon.¹⁴ A külvárosok nyomorgói a katonai fegyelem felbomlásán felbuzdulva vittek mindent, amit lehetett: a Teleki tér feltört bódéiból cipőket, ruhát, a pályaudvari vagonokból lisztet, cukrot, petróleumot, a pest-

erzsébeti tűzijátéküzemből petárdát, a közbádogáhról félig feldolgozott sertéseket s így tovább. A harmincezer négyzetméternyi területű Mária Terézia-laktanya Üllői úti labirintusaiban a katonai bakancsok után kutató mezítlábás fiatalkorúak százai között ott loholt a tizenhárom éves József Attila, a magyar költészet 20. századi tragikus sorsú csillaga is.¹⁵ A ferencvárosi rendezőpályaudvar széntolvajairól pedig nem sokkal később a tizennyolc éves Márai Sándor írt kommunista meggyőződésű riportot.¹⁶

A TISZA-GYLKOSSÁG

Károlyi Mihály új kormánya csak szerveződött, de igyekeztek a megvadult katonákat – akiknek hatalmukat köszönhették – laktanyáikba visszaterelni, a megtámadott közvagyon védelmére pedig karhatalmat szervezni. Ahol lehetett, ott szép szóval oszlattak, mint Újpesten, ahol pedig máshogy nem ment, ott szabályos ütközetben, sortűzzel. A diadalmas forradalom egyik első plakátja azt hirdette: „Akinek nincs dolga, ne járjon az utcán. Győztünk!”¹⁷

Október 31-én a fővárosban a mentők 129 alkalommal vonultak ki, négy esetben vittek sebesültet kórházba, s tizennégy halott volt. A tizennégyből azonban volt egy, amelybe azóta is belereszket az emlékezet: Tisza István. Nem tudjuk ma sem biztosan, kik voltak gyilkosai, csak azt, hogy két bátor asszonyon és néhány remegő cseléden kívül senki sem volt mellette utolsó

¹² Uo.

¹³ *A szabadság napjának foltjai*, Friss Újság 1918. november 1. 5. Az esetnek Kassák Lajos is szemtanúja volt, lásd KASSÁK, I. m. 432.

¹⁴ FERENCZI Imre: *A lakáskérdés és a nemi betegségek elleni küzdelem*, Városi Szemle 1917. 556.

¹⁵ SZABOLCSI Miklós: *Fiatallételek indulója (József Attila pályakezdése)*, Akadémiai, Budapest, 1963. 158.

¹⁶ *Széntolvajok között a ferencvárosi rendezőn* = MÁRAI Sándor: *Március*, Szeged, Lazi, 2006. 38–40.

¹⁷ *Diadalmas forradalom könyve*, 198.

» mindenfelé katonák és matrózok száguldoztak elrekvirált autókon

Összeomlás – Az őszirózsás „forradalom” a pesti körúton, 1918. október 31. (Damjanich János Múzeum)

perceiben. A volt miniszterelnök nem ismerte a félelmet, hidegvérrel halt meg, utolsó szavai ezek voltak: „Ennek így kellett lennie.”¹⁸ 1918 őszén senki sem beszélt a gyilkosok személyéről, egyetlen komoly tanú sem jelentkezett, bár a csapszékben sok részeg katona dicsekedett a tett elkövetésével, de kijózanodásuk után kiderült, mindegyiknek alibije van, kocsmai *háryánosok*nak bizonyultak. A háborús zűrzavar szomorú látetele volt, hogy egy leszerelő katona számára 1918 zavaros forradalmi hónapjaiban „menő” dolog volt azzal hancegni, hogy köze volt a Tisza-gyilkossághoz. Hiába volt Tisza ideálja a magyar katona, mindenki tudta, hogy amikor a legtöbb honvédvér ömlött

18 Erről lásd a szerző korábban írott tanulmányát: *Felemás gyász – Tisza István meggyilkolása és a magyar közvélemény 1918-ban*, Kommentár 2018/2. (A Szerk.)

ki a Kárpátok havas gerincein, akkor is elutasította, hogy választójogot adjon a parasztbakáknak. „Mert nem a hívebbek és a bátrabbak vannak a harctéren, hanem a fizikailag erősebbek” – mondta még 1915-ben a képviselőházban, s szavaival végleg elidegenítette magától a frontok poklán átmenteket.¹⁹ A Tiszagyűlés korabeli hangulatát jól jellemzi, hogy koporsószerzésre a gyilkosság éjszakáján jobb híján fiatal földije, Zilahy Lajos író vállalkozott néhány újságíró kollégájával, mivel a volt miniszterelnök családja ravatalozómunkást nem kapott a halott személye miatt. Amikor az esti lapok szerkesztőségi kirkataiban megjelent a hír a gyilkosságról, a báméskodó katonák üdvölvést eresztettek a levegőbe, és a leszálló este feketeségében lányok vihogtak: „Megölték Tisza Istvánt.”²⁰ A koporsóját szállító vonat különkocsijának ablakait belőtték a Keleti pályaudvaron s a frontról hazatérő katonák azt ordibálták az italtól és gyűlölettől mámorosan, hogy „Tisza holttestét vonat után kell kötni!”²¹ Geszten a családi kriptá körül gyülekező gyászoló gyülekezetet Tisza saját belső cselédei zavarták meg, s szeretett falujának népe mogorva részvétlenséggel fordult el koporsójától.²² A Magyar Tudományos Akadémia elnöke, Berzeviczy Albert azt jegyezte fel naplójában: „olyan ez, mint egy görög végzetdráma, mert Tisza nem akarta és nem kerülhette el ezt a sorsot”.²³

A leterített Tisza holttestén hamar túllépett a közvélemény. Úgy tűnt mindenkinek, hogy új korszak jön. A későbbi pap-miniszter, Vass József így fogalmazta meg a Tisza-gyilkosság üzenetét: „Geszten temetés volt, s nem csak Tisza Istvánt temették, hanem a régi rendszert minden csatlósával együtt.” Szavait nem a szocialista *Népszava*, hanem a katolikus *Élet* közölte, de egy-két hétig mindenki elhitte, hogy a régi politika teljes pusztulása a záloga Magyarország újjászületésének. Budapesten viszonylag hamar helyreállt a rend. A pesti polgár legendás élniakarása túllépett az ingatag közbiztonságon és kényelmetlenségein. A színházjegyekért már novembertől újra nagy sorok kígyóztak. Molnár Ferenc *Andorja*, Herczeg Ferenc *Tillája* mellett a sikamlósabb belvárosi színpadokon arra is választ kerestek, hogy a szabad szerelem vagy a házasság a nő és férfi viszonyának adekvát formája az új reménybeli szociális mintaállamban.²⁴ A mozik megnyitása is hozzájárult az utcák lecsendesítéséhez. Kertész Mihály, a *Casablanca* későbbi világhíres rendezője hetente készített új filmeket, nemsokára már kész volt a *Víg özvegy* első filmváltozata, hogy felvidítsa a szomorú publikumot, decemberben pedig Molnár Ferenc *Ördögét* varázsolta a filmvászonra, az író legnagyobb meglepedésére.²⁵ Pesten nemsokára táncőrület is tombolt. Tánciskolák nyíltak szerte a városban, s amelyek háznál lány, asszony és zongora volt, ott felcsavarták a szőnyeget már délután négykor. Hódított a *one-step*, a *fox-trott*, volt, aki gyászruhában táncolt, volt, aki vörös császárbátban, szobalányok, a front poklából hazatévelygett katonatisztek és elhízott hadimilliomosok rögtönzött demokratikus kavalkádjában. „Az életbenmaradtak részeg kalamajkája ez, elveszett életünknek halálos sikolya, hogy csak azért is, sohase halunk meg – mikor mindnyájan meghalunk” – írta az egész télen át kitartó táncos kedvről a korabeli sajtó. 1919 telén már tudták, hogy az „őszirózsás kerti ünnepélyből” – a gúnyos kifejezés a kommunista *Vörös Újság* leleménye volt – nem támad új korszak.

VIDÉKI NYUGTALANSÁG

A forradalom nem állt meg Budapesten. Október 31-étől sorra alakultak vidéken is a helyi nemzeti tanácsok, s ezzel párhuzamosan a régi közigazgatás is mindenütt hűségnyilatkozatban állt Károlyiék mellé. Mindenütt. Ünnepek és üjjongás a visszanyert függetlenség felett, magyar zászló és felvonulás zeneszóval

19 *Képviselőházi napló*, 1910. XXVI. 1915. április 29. 406.

20 PÁSZTOR Árpád: *Forradalom = Diadalmas forradalom* könyve.

21 BALTAZÁR Dezső: *Próbáltatások idejéből*, Méliusz, Debrecen, 1920. 99. és KOZMA Miklós: *Egy csapattisztnaplója, 1914–1918*, Révai, Budapest, 1931. 564.

22 SZÁSZ Károly: *Tisza István. Élet- és jellemrajzi vázlat*, Athenaeum, Budapest, 1920. 61.

23 *Búcsú a Monarchiától. Berzeviczy Albert naplója (1914–1920)* szerk. GALI Máté, Helikon, Budapest, 2016. 229.

24 *Szabad szerelem vagy házasság*, Színházi Élet 1918/47. 38.

25 „Az ördög” a moziban, *Világ* 1918. december 15. 12.

és dobpergéssel. „Mintha villanyütés érte volna városunkat” – írta a *Félegyházi Hírlap* tudósítója arról, miként fogadták a pesti híreket a Kiskunságban. Azonban Kiskunfélegyháza forradalmi krónikása a forradalommal kezdődő új világ Janus-arcú kettősségét ugyanúgy kiemelte, mint a pesti lapok.²⁶ Az áhítatos tömeg, amely nappal a *Himnusz*t énekelte megilletődve és lelkes éljenzéssel fogadta a fegyelemre, nyugalomra és a magántulajdon védelmére felszólító csilapító szavakat, az est beálltával fosztogató csöcselékké „alacsonyult”, a helyi takarékpénztárt fosztogatta, s mivel a páncélszekrényt feltöri nem tudta, dühében a bank márványsztalait törte szét. S ez így ment napokon keresztül: délben ünneplés, fogadkozás, nemzeti színű boldogság, este fosztogatás, a vasúti raktárak boroshordóinak csapra verése, szatócsboltok redőnyeinek felfeszítése. A tömeg erkölcsi színeváltozása a napszakokhoz igazodott. Ahogy a román filozófus és költő Lucian Blaga írta szászvárosi tapasztalatairól: az éji sötétség uralma alatt a jóra való emberek úgy fosztogattak, mint valami álomban, amit reggel szégyellünk elmondani.²⁷ Félegyháza és az erdélyi Szászváros között az volt a különbség, hogy az utóbbi helyen másnap reggel a kirabolt üzletek felett a szél nem a magyar, hanem a román lobogót lengette.

Városokban és falun mégis különbözött a forradalom haragos szimfóniájának partitúrája. 1918. november első két hetében a 20. század legnagyobb méretű spontán paraszti forradalma bontakozott ki Magyarországon. Az egész országra kiterjedő mozgalmak a töredékesen fennmaradt ügyészi jelentések szerint félezernél több települést érintettek, s alsó becslések szerint is százezen felüli résztvevőt mozgathattak meg.²⁸ A különböző hatósági személyek – főispántól a jegyzőig és a csendőrőrsökig – több mint kétezer segélykérő táviratot küldtek a bel- és hadügyminisztériumba, mert az élet- és vagyonbiztonság veszélybe került, és elegendő karhatalommal nem rendelkeztek.²⁹ A nép forradalma semmiképpen sem volt „magyar forradalom”, s nem csak azért, mert a hirtelen támadt hatalmi úr Kelet- és Közép-Európa számos vidékén okozott hasonló felfordulást – helyenként polgárháborús konfliktusokat is – a háború utórezgéseként. Hanem mert sajátos, meghatározatlan keveréket alkottak benne a demokratikus, a társadalmi igazságot követelő, valamint a nemzetiségi követelések. S főként, mert mindezek a jelszavak legtöbbször mégis csupán kísérő jelenségei voltak az elitek nyelvén végeredményben értelmezhetetlen, formátlan dühkitörésnek, amely viszont nem tudott vagy akart mit kezdeni a politikailag iskolázott fülnek ismerős frázisokkal.

1918 őszén a magyar függetlenség jelszavát ritkán lehetett magyar paraszti szájból hallani, bár 1848 öröksége a kisgazdapártnak még a nevében is ott szerepelt. „Hiába vártuk őket meleg étellel, kávéval; hiába kötöttük lelkükre a haza védelmét; mindenki sietett tűzhelyéhez haza” – idézte fel a frontról hazatérő székely parasztkatonák közömbösségét Apáthy István néhány évvel később, amikor Erdély elvesztésének okait boncolgatta, hozzáfűzve, hogy a legtöbbjüket csak a leszerelési illeték érdekelte.³⁰

**délben ünneplés, fogadkozás,
nemzeti színű boldogság, este
fosztogatás, a vasúti raktárak
boroshordóinak csapra verése**

**meghatározatlan keveréket
alkottak benne a demokratikus,
a társadalmi igazságot
követelő, valamint a
nemzetiségi követelések**

26 *Dokumentumok az 1918/19-es forradalmak Duna-Tisza közti történetéhez*, szerk., bev., jegyz. ROMSICS Ignác, Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Kecskemét, 1976. 176–180.

27 KUNT Gergely – L. BALOGH Béni – SCHMIDT Anikó: *Trianon arcai. Naplók, visszaemlékezések, levelek*, Libri, Budapest, 2018. 296.

28 SCHÖNWALD Pál: *A magyarországi 1918–1919-es polgári demokratikus forradalom állam- és jogtörténeti kérdései*, Akadémiai, Budapest, 1969. 38.

29 SZEMERE Vera: *Az agrárkérdés 1918–1919-ben*, Kossuth, Budapest, 1963. 32.

30 APÁTHY István: *Erdély az összeomlás után*, Új Magyar Szemle 1920/3. 156.

Vasgróf – Az 1918. október 31-én kivégzett gróf Tisza István szobra (Zala György–Orbán Antal, 1934) (Fortepan)

ÚRGYŰLÖLET

Az első napokban nem a szeparatista törekvések vezették a nemzetiségi területek megmozdulásait. Erdély belső vidékein román parasztok csóvát vetettek az udvarházakra, amelyek többségének valóban magyar volt a tulajdonosa. Mégsem a „nagy egyesülés” vagy a dákoromán reneszánsz perspektívája vezette a gyűjtogatókat, hanem az úrgyűlés. Bethlen István mezősámsondi kastélyát ugyanúgy megtámadták, mint a román nacionalista vezér, Mihályi Tivadar (Teodor Mihali) nagyilondai birtokát, amikor az a közelgő román hadsereg intézkedéseiről akarta őket tájékoztatni. A nemzeti felszabadulás evangéliumát

középórával fogadó több ezer román parasztsortüzet kapott viszonzásként a román nemzeti párt vezérével.³¹ Az 1918. december 1-jén éjjel, a Kolozsvár felé haladó különvonaton egy magyar vasutas és egy román parasztkatona beszélgetett. Ez utóbbi a nevezetes gyulafehérvári gyűlésről jött haza, ahol a román nemzetiségi vezetők százezer ember előtt deklarálták Erdély egyesülését Romániával. „Mit határoztak Gyulafehérváron?” – kérdezte a magyar, mire a román katona azt felelte: „ezentúl nem lesznek urak, csak szegény emberek és minden szegény ember egyenlő lesz”. „Hát ez bizony jó lesz” – hagyta rá a magyar.³² Nagy-Románia létrejöttének ez volt a népi percepciója 1918 kavargó őszen.

A nemzetiségi ellentétek sem eszmék kibékíthetlenségéből támadtak, verekedés szlovákok és magyar parasztkok között Zemplén elmaradott északi falvaiban hol egy barázda, hol egy menyecske, hol egy malac miatt tört ki.³³ Sok helyütt a forradalom abból állt, hogy a hazatért katonák és/vagy a helyi szegénység lerohanta a szomszéd falu vagyonosabb gazdáit. A „has vészjósló forradalma” több esetben „a mindenki háborúja mindenki ellen” őszállapotába vetette vissza a vidéket, mint ahogy ezt számos fennmaradt dokumentum igazolja. Szóttlan béresgyerekek, cigányok, a faluba befajzott napszámosok, hallgatag kocsmatöltelek, akiket a kikapós feleségük haragított össze az étellel, most egyszerre fellázadtak a nagygazdák ellen, és meglincselték a tanító fiából lett őrmestert, aki a fronton kínozta őket, ahogy ezt Németh László első regénye az *Akasztofavirág* megörökítette. S még inkább kiélesedett a város és falu, termelő és fogyasztó, földművelő és munkás háborúban kifejlődött ellentéte. Nem volt egyedi eset, hogy a Szeged melletti Nagyszénás lefoglalta az uradalom Szegedre szállított tejét, „mert másként a rendet a községben fenntartani nem tudná”.³⁴

Város és vidék háborújának csúcspontja volt Kaposvár kifosztása 1918. december 11-én éjjel. Somogy megye székhelyére egy fekete–szivárvány-koalíció támadt, amelyben a többséget a közelebbi és távolabbi környék fiatal parasztkatonái alkották, de az éj folyamán hozzájuk csapódott a város félvilágának társadalma, a helyi bordélyház kéjhölgyein át a külvárosok cigányságáig, s az alkalmat nem mulasztották el a módosabb környékbeli gazdák sem. Körülbelül ötszáz fő részvételével egész éjjel tartott a szabad rablás, a városi rendőrkapitány és a megyei alispán kétségbeesetten lapultak, míg a felgyújtott üzletek fényénél a cselédkorzon vidáman hullámozgott a hetesével-nyolcasával egymásba karolt lányok, és daloltak. Legalábbis így írta le a szemtanú jelmezét magára öltött Illyés Gyula a Boccaccio *Dekameronjába* illő véres forgatógot szép önéletrajzi regényében, a *Koratavaszban*. Regényes leírása nagyjából-egészében helytállóan adja vissza az atmoszférát. A rablott holmival megrakott lovasszánk csilingelése egybefolyt a puskák ropogásával és a kurjongatással. Reggelre a füstös, korom- és lőporzagú belváros valóságos háborús csatatér képét mutatta. A kifosztott és megfélemlített kaposvári polgárság – fél tucat halott maradt az adventi véres farsang nyomán – a Baranyát ekkor már megszállt szerb hadsereg behívásáért könyörgött, akik jöttek is volna szíves-öröme, de rendet a Budapestről leküldött géppuskás tengerészkülönítmény tett.

Ennek a jórészt ismeretlen paraszts- és katonaforradalomnak széles földrajzi kiterjedése ellenére sem volt semmilyen szervezett, még kevésbé intézményszerű jellege. Nem voltak vezérei, legfeljebb helyi hangadói, nem volt ideológiája, hacsak nem a „leszámolunk mindenkivel” jelszava. S mivel nem hierarchikusan épült föl, nem volt és nem lehetett „élcsapata”, a helyi paraszti megmozdulások csupán egymástól elszigetelt forrongó enklávékat alkothattak, amelyek szó szerint „magukban füstölögtek”.³⁵ A győzelem minden reménye nélkül. Talán ezért sem akadt később sem krónikása, hiába próbálkoztak többen is vörösré

**nem volt ideológiája,
hacsak nem a „leszámolunk
mindenkivel” jelszava**

31 *Román csapatok Csíkmegyében*, Világ 1918. november 16. 8.

32 Magyar Nemzeti Levéltár [a továbbiakban: MNL], MOL K40, 1918. IX. 677.

33 VEZÉR Erzsébet: *Lesznai Anna élete*, Kossuth, Budapest, 1979. 75.

34 *Sinkovics Pál a nagyszénási Nemzeti Tanács elnökének válasza a Szegedi Nemzeti Tanács panaszára*, 1918. november 22. MNL, MOL Nemzeti Tanács iratai 1918–1919, K440 X1511 6996 doboz (mikrofilmmásolat)

35 ERIC HOBBSAWM: *A parasztkok és a politika = Uő.: Hétköznapi hősök: ellenállók, lázadók és a dzsessz*, ford. BARÁTH Katalin, L'Harmattan, Budapest, 2014. 226.

festeni a paraszti anarchia sokszínű és ellentmondásos jelenségvilágát az 1950-es és '60-as évek kommunista diktatúrájában. Az orosz bolsevizmus hatása kétségtelen volt, de ez nem a kommunista elkötelezettség, s egyáltalán nem valamiféle proletáröntudat volt, hanem „ezután már az urak fognak dolgozni és köszönni nekünk” dühkitörése.³⁶

NÉPKÖZTÁRSASÁG

És aztán jött a köztársaság. A nosztalgikus, baloldali mítoszokkal szemben nem régóta készülődő társadalmi erők, hanem a történelem szédülete teremtette meg. A köztársaság követelése, ahogy a vidék lázadása is, a megszünt lojalitást fejezte ki. IV. Károly az olasz front felbomlásának pillanataiban szerencsétlen módon elrendelte a frontcsapatok megszavaztatását a Monarchia mellett, de a többség – még a 3. tiroli császárvadász ezred is! – a monarchia ellen szavazott; tiszték, legénység egyaránt.³⁷ Abban képződött pillanatnyi egyetértés a bukás anarchikus forgatagában, hogy a korábbi politikai rend meghalt, vagy meg kell halnia.

A republikanizmus az 1917-es februári orosz forradalom óta az elégedetlenség egyetemes szimbólumává nőtte ki magát a dinasztikus Kelet- és Közép-Európában. Károlyi és kormánya 1918. október 31-én még felesküdt a királynak, de a Várból már úgy tértek vissza, hogy az utca a köztársasági követelésektől harsogott. Ez a fordulat váratlanul érte őket. Néhány nappal korábban Károlyi Mihály

még a IV. Károly magyar koronájának megtartásáért küzdött, Jászi Oszkár pedig *A Monarchia jövőjéről* adott ki könyvet, amelyben az alkotmányos királyságot az általa elképzelt „Keleti Svájc” demokratikus föderalizmusának garanciájaként írta le.³⁸ Október 31-én este Károlyi kijelentette, hogy a „túlizgatott” hangulatra tekintettel a perszonaluniót már nem lehet a kormányprogramba foglalni, de „Öfelsége nekünk királyunk, s nincs kifogásunk az ellen, hogy rajtunk kívül más országoknak is uralkodója legyen, de Magyarország teljes függetlenségének sérelme nélkül”.³⁹ November elsején egész nap ülésezett a kormány, s tagjai arról tanakodtak, hogy megbízatásukat visszaadják. Végül a király, elsősorban arisztokrata minisztereinek, Károlyinak és Batthyány Tivadarnak a könyörgésére, felmentette minisztereit a neki tett hűségükjükhöz, miután délután a Tisza Kálmán téren (ez lesz majd a szocializmusban a Köztársaság tér), majd onnan a Conti utcába, a *Népszava* szerkesztősége elé vonuló csepeli és újpesti munkástömegek már a Nemzeti Tanács felborításával fenyegetőztek.

A hirtelen támadt Habsburg-ellenesség nemcsak Budapesten, hanem az Alföldön és a nagybirtok dominálta Fejér és Tolna megye magyar falvaiban és pusztáin is hódított. Esterházy Miklós gróf (az író Esterházy Péter dédapja) szerint a köztársaság gondolata már az első 48 órában valóságos rohammal ragadta meg Magyarország egész népességét. A köztársaság a rend elleni lázadás volt, de nem „huszonöt zsidó” összeesküvése – mint azt már ebben a napokban terjesztette a suttogó antiszemita propaganda. Menekülnie a zsidóságát öntudatosan vállaló Vázsonyi Vilmosnak és a rabbifüából lett kikeresztelkedett miniszternek, báró Sztérényi József kellett október 31-én, mert hűek voltak a királyhoz és a királysághoz. A lázadást és felfordulást az addig lojális magyar parasztság csinálta, sőt a hűségű öreg cselédség. Esterházy gróf a rendbontókban a szolgálatában megöszült benső cselédjeinek harcterről visszatért fiait ismerte fel, akik nemcsak vadállományát lötték ki, hanem köztársasági taná-

36 TAKÁCS Mihály: *A forradalom és a református egyház*, Sárospataki Református Lapok 1919/1. 3.
 37 L. SRÉTER István: *A badeni főparancsnokság 1918 októberében és a hadsereg felbomlása*, Budapest, 1922. 22–23.
 38 JÁSZI Oszkár: *A Monarchia jövője – A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok*, az Új Magyarország kiadása, Budapest, 1918 [reprint kiadás: ÁKV – Meacenas, Budapest, 1988] 51.
 39 MNL, MOL K27, *Minisztartanácsi jegyzőkönyvek*, 1918. október 31. 5.

a baloldali mítoszokkal szemben nem régóta készülődő társadalmi erők, hanem a történelem szédülete teremtette

csokat alakítottak a katolikus legényegyleti épületekben. A gróf úgy emlékezett, hogy aligha képzelhető el nagyobb öröm, „mint amit a magyarok éreztek ezeréves országuk és kultúrájuk összeomlásán”, még a leglojálisabb hadirokkantak is letépték tiszti rendfokozataikat és kitüntetéseiket. A király arcképét egy budapesti szocialista asztalos mentette meg saját faluja földműves katonáitól.

ESEMÉNY ÉS EMLÉKEZET

Minél nagyobb jelentősége van egy múltbeli eseménynek, annál hajlamosabban vagyunk okai helyett következményei felől értelmezni.⁴⁰ Történelmi esemény és emlékezet között aligha tátonghat nagyobb szakadék, mint az 1918-as „magyar október” esetében. „Ha nincs Károlyi és az őszirózsás forradalom, akkor nincs Trianon sem” – gondolják sokan, mások pedig úgy replikáznak: „Károlyi és forradalma nélkül is bekövetkezett volna az ország feldarabolása.” Mindkét verzió fikcióra alapoz, a feltételes múlt, s közben elsikkad a történelmi valóság, a forradalom nagyon is *konkrét* szituációja, amelynek megértése az okok, nem pedig a következmények felől lehetséges.

Mindenki ismeri „a soha többé nem akarok katonát látni” végzetes mondatát Linder Béla szájából. A Károlyi-kormány egy hetet hivatalban lévő hadügyminiszterének 1918. november másodikán elmondott nyilatkozta ma is indulatokat kavart, de keveseknek jut eszébe megkérdezni, miért is éljenze meg a frontharcos Linder Bélát *akkor és ott* katonákból és tisztekből álló többszáz fős közönsége. A hősök tisztelete az emlékezet jogos vigasza a gigantikus veszteségért, de mögötte ködbe vész, hogy a leszerelő hadseregek mindenütt Európában – még a győzteseknél is – elsősorban „gyászközösségek” voltak. A hazatérő katonák hősök helyett hajótörötteknek érezték magukat, ahogy a háborús rokkantegyesület korabeli röplapja fogalmazott. 1918 őszén a fegyelem ugyanis többé nem parancs kérdése volt, a legénység többé nem „puskalétszám”, hanem önállóságra ébredt érző és vérző valóság volt. „Nem kell komám többé az Atyaúristennek sem tisztelni!” – mondták a bakák egymásnak és az elképedt tiszteknek mindenütt.⁴¹ A kaszárnyák nem parancsra ürültek ki az egész országban Trencséntől Kolozsvárig és Soprontól Nyíregyházáig, hanem mert a szolgálati hierarchia összeomlott, a nyilvánosság fegyelmezett terei az erőszak kontroll alól kicsúszott labirintusává változtak. A háború utolsó évében a hadsereg több mint fele már nem a frontokon harcolt, mert egyre több karhatalomra volt szükség a hátszágban a lakosság és a többi katona, illetve főként a rohamosan növekvő számú katonaszökevények féken tartására.⁴² A bűnbakkereső emlékezet elfeledteti, hogy Linder – következményei felől nézve katasztrofális – parancsa az *akkori* úri és polgári közvéleményt fejezte ki. Mindazokét, akiknek még volt veszténivalójuk, s akik nem is titkolták csalódásukat, hogy a kedves parasztbakák micsoda rossz fiúkként jöttek haza: „Akiket ölelő karokkal vártunk, akiktől a békességünket és biztonságunkat reményeltünk, azok űzik el szemünkön az álmot, a lelkünkben a bátorságot és a jövődühöz való jó reménységünket is megszégyenítik. Soha nem hallott vakmerőséggel tombolnak végig a védtelen helyeken és rabolnak, fosztogatnak, mint a legádázabb ellenség és kigúnyolnak minden apai, anyai kérést, jó tanácsot, törvényt, szabályt és gázolnak keresztül-kasul mindenben, amit eddig szentnek, tiszteletreméltónak tartottunk s tartottak ők talán maguk is.”⁴³

történelmi esemény és emlékezet között aligha tátonghat nagyobb szakadék, mint az 1918-as „magyar október” esetében

40 François FURET: *Egy illúzió múltja. Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról*, ford. MIHANCsik Zsófia, Európa, Budapest, 2000. 62.

41 BERNÁTSKY Kornél: *Élmények és meglátások 1914–1925*, Budapest, 1926. 79.

42 BALLA Tibor: *Katonai alakulatok karhatalmi bevetése Magyarországon az első világháború utolsó évében*, A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője 2011/12. 63.

43 *Az új év küszöbén*, Sárospataki Református Lapok 1919/1. 1–2.

A „soha többet katonát nem akarok látni” kijelentése részben erre a félelemre adott válaszkísérlet volt, legalább annyira, mint pacifista meggyőződés.⁴⁴ 1918 őszén, akinek valamije volt, megriadtan és megdermedve nézte a katonák hazajövetelét, s mindent megadott azért, hogy a katonák mielőbb fegyver nélkül legyenek.

1918 őszének eseményeit, a szereplők *akkori* érzéseit, motivációit valójában nem ismerjük. Amikor a forradalmi időszak lezárult, a bekövetkező események egyszerre sorsszerűvé és visszavonhatatlanná lettek a benne részt vevők számára is, eltüntetve ezzel a történelmi jelen gazdagságát. „Holt tenger” lett, ahogy Illyés Gyula írta a *Koratavaszb*an. Illyésnek eszmélését jelentette

1918 ősze, s emlékét makacs módon őrizte, ellentétben Márai Sándorral, aki pedig abban az időben kommunista volt és büszkén „nemzetellenes”, de ezt egy egész termékeny írói életen át elhallgatta, mert a forradalmi kísérletek lázából polgárként ébredt fel.⁴⁵ 1918 őszének lázas korszaka mára tökéletesen elfeledett, talán azért is, mert tragikomikusan véget ért kísérletében nem lehet megtalálni a nagy történelmi példázatok mintázatát.

tragikomikusan véget ért kísérletében nem lehet megtalálni a nagy történelmi példázatok mintázatát

Az elfeledett események mögött ott van a mulandóvá lett történelem esendő valósága: a frontról hazatérő dühödő katonák találkozása a petroléum- és szénhiánnyal, a hitvesi elkeseredéssel vagy éppen a hitvesi ágyban talált orosz hadifogollyal. A Móricz Zsigmond által meginterjúvolt hajdúsági parasztok súlyos hallgatása, akik a földosztás lázában közömbösen várják a román megszállókat. A köztársaságot – talán éppen Korda Sándor és Kertész Mihály kamerái előtt – éltető kétszáz ezer budapesti munkás. A magyar történelem vereségben fogant és kudarcba fulladt baloldali pillanata. A legszelebb választójog ígéretével érkező demokratikus forradalom – amely nem tart választásokat. A zsidó menekültek a polgárháborús Ukrajnából, a kiüldözött magyarok Szabadkáról, Eperjesről, Kolozsvárról. Az otthon maradó kassai és nyitrai polgárok, akik jobban féltek a fosztogató magyar nemzetőr-segtől, mint a bevonuló csehektől.

A román csapatokat irodalmi franciasággal megírt nyilatkozattal fogadó kolozsvári újságírók, akik a művelt Nyugat humanizmusához fellebbeznek a román szuronyokkal szemben – természetesen hiába. A léha pesti kultúrát Molnár Ferenc színdarabján keresztül kritizáló Lukács György, aki szinte váratlanul ugyanúgy kommunista lett, mint Gosztonyi Mária, az ősi somogyi dzsentrisarj. Nyilvánvalóan nem az osztálytudat vezérelte ez utóbbit, amikor a Kommunisták Magyarországi Pártjának soraiba ajánlotta az előbbit – ha csak az nem, hogy mindkettőjük édesapja „méltóságos úr” volt, kétezerholdas nagybirtokos a Gosztonyi lányé, befolyásos bankvezér Lukács Györgyé. Ahogy a fiatal és „zendülő” Márai Sándort sem a történelem logikája vezette, amikor kész költővé nyilvánította a fiatal Révai Józsefet, a későbbi sztálinista kultúr-diktátort. Márai helyét és szerepét kereső újságíró volt, aki éppen a polgári konvenciókra vágta rá szülei szalonjának széles üvegajtáját, Révai pedig sorsa ellen lázadó szürke kis bankhivatalnok, telve Dosztojevszkij hőseitől tanult irodalmi rajongással Lenin forradalmának üdvöző tanai iránt.

SODRÓDÁS

Egy dolog akkor szinte biztosnak tetszett mindenki előtt: az, hogy előbb-utóbb átszap a Kárpátokon a Lenin vezette bolsevik világforradalom. Ezt várta Szabó Dezső, aki ekkor még nem az ellenforradalom, hanem a kommunizmus próféta volt: „Minden magyar táguljon egyetemes emberré, s az életmentés egyetlen

⁴⁴ Lásd még Linder indoklását lemondása bejelentésekor: MNL, MOL K27, *Minisztertanácsi jegyzőkönyvek*, 1918. november 8. 10. pont.

⁴⁵ MÁRAI Sándor: *Írók Tanácsa* [Vörös Lobogó, 1919. március 28.] = „Mindenkinek ujakra készül...” *Az 1918/19-es forradalmak irodalma*, IV. szerk. BÓNIS Ferenc, Akadémiai, Budapest, 1967. 33.

menekülésével vesse magát a szocializmusba, hogy előkészítse a minden emberit szabad termésbe védő kommunista világregendét.” Elcsodálkozhatunk a halott Ady kihűlő teteme felett megfogalmazott sorok optimizmusán. A kommunizmus azonban 1918/19 fordulóján nem annak látszott, ami volt, s főként nem annak, amivé lett. „A bolsevizmus Közép-Európában munkát és boldogságot jelent mindenkinek, ingyenes oktatást, orvosi ellátást, Bernard Shaw-t, rengeteg zenét, kertvárosokat és a gépek diadalát” – magyarázta a Keleti pályaudvar peronján egy brit diplomatának a kommunista komisszár, Bolgár Elek.⁴⁶ A magyarokban csak alkotásra képtelen turáni törzseket és a németet rossz kiejtéssel beszélő zsidókat látó Harold Nicolson megvetően legyintett. Főnöke, David Lloyd George brit miniszterelnök hasonló könnyedséggel tért napirendre a kommunista hatalomátvétel felett: kevés országnak van annyira szüksége a forradalomra, mint a magyaroknak, ahol a földesurak középkori elnyomásban tartják parasztjaikat és az első éjszaka jogát gyakorolják a falusi lányokon.⁴⁷

A kommunizmus üstököse egyszerre ígért tisztító morális vihart és fenyegetett a polgári társadalom kivénhedt erkölcsének elpusztításával – abszurd eszkatológiájában a legképtelenebb vágyak raktak fészket. Károlyi Mihály például az antantbarátságban csalódva a munkások világforradalmáról álmodozott, amely Magyarország megcsonkítását meg fogja akadályozni.⁴⁸ Ennek a világforradalomnak eljövételét várta vagy rettegte Jászi Oszkár, Bethlen István, a salgótarjáni bányász és a dégi Festetics-uradalom cselédje, ahogy Kun Béla is hazatért Moszkvából Lenin kommunista messianizmusával és a tőle kapott milliókkal. Csak a következményeit kalkulálták nagyon másként a kor szereplői. Ellenállás mindenestre nem volt a polgári társadalom részéről. A budapesti arany- és ezüstművesek egyesülete már 1918 decemberében engedélyezte tagjai számára a kommunista pártba való belépést. A „kommunista bankhivatalnokok” pártszervezetének kiépítésénél – kevesen érezték ezt a szókapcsolatot fogalmi ellentmondásnak – az a Korvin Ottó bábáskodott, akinek édesapja vállalatától húzott havi apanáza magasabb volt, mint a miniszterelnök fizetése.⁴⁹ A civis Debrecen halk szavú költője, Tóth Árpád hozsannás ódában fohászokodott a „vörös istenhez”. A földművelődési minisztérium régi világból örökölt teljes tisztikara vörös jelvénnel a gomblyukában várta a kommunista népbiztosokat 1919. március 22-én, ügyet sem vetve a Károlyi-kormány távozó miniszterére, a tolcsvai szőlőbirtokos Buza Barnára.⁵⁰ Rákosi Mátyás gúnyosan jegyezte meg, amikor a proletárdiktatúra kitöréséről kérdezték: „Egyetlen embert nem kellett letartóztatni ellenállás miatt.”⁵¹

Száz évvel a forradalom után ünneplés vagy kárhoztatás helyett izgalmas feladat a megkövesedett események mögött felfedezni a vulkáni erejű egykori sodrást és sodródást, amelyben a tettek formálták a gondolkodást, s a történelmi idő szédületében természetessé vált a kiszámíthatatlan.

Károlyi Mihály az antantbarátságban csalódva a munkások világforradalmáról álmodozott

46 Harold NICOLSON: *Peacemaking 1919*, Constable, London, 1933. 299.

47 *Paris peace conference 1919. Proceedings of the Council of Four*, szerk., bev. Paul MANTOUX, Droz, Genève, 1964. 36.

48 VARJASSY Lajos: *Gr. Károlyi Mihály, Kun Béla, Horthy Miklós: az októberi forradalomtól a „bűnös” Budapest hódoltáig*, Helicon, Temesvár, 1932. 43.

49 Klein Zsigmond és Klein Zsigmondné szül. Eisenstaedt Berta *folyamodványa fiuk érdekében*, 1919. november 3. Budapest Főváros Levéltára [a továbbiakban: BFL] VII 5.c 1919/10303, 318.

50 *Buza Barna vallomása a népbiztosok perében*, 1920. augusztus 3. BFL, VII. 5.c 1920-6274, 162. doboz, XLIX. dosszié, 3121.

51 *A Rákosi-per*, összeáll. GYÖRFFY Sándor, Magyar Munkásmozgalmi Intézet – Szikra, Budapest, 1950. 313.